

دانشگاه لرستان

دانشگاه لرستان دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد M.A

گرایش:

تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

بررسی اوضاع سیاسی و اجتماعی خراسان در دوره فتحعلی شاه

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محسن رحمتی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر جهانبخش ثواقب

محقق:

راضیه دارایی

بهمن ۱۳۹۲

دانشگاه لرستان

بسمه تعالی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

تاریخ:

شماره:

پیوست:

All rights reserved No part of this publication may be reproduced, stored in retrieval, photocopying, recording, or other ways, without the prior written permission of Lorestan University.

همه امتیازات این پایان نامه به دانشگاه لرستان تعلق دارد. در صورت استفاده از تمام یا بخشی از مطالب در مجلات، کنفرانس ها یا سخنرانی ها، باید نام دانشگاه لرستان (یا استاد یا اساتید راهنمای پایان نامه) و نام دانشجو با ذکر ماخذ و ضمن کسب مجوز کتبی از دفتر تحصیلات تکمیلی دانشگاه ثبت شود. در غیر این صورت مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

نشانی: کیلومتر ۵ جاده خرم آباد- بروجرد، سازمان مرکزی دانشگاه لرستان

فاکس: ۶۲۰۰۰۰۳

تلفن: ۶۲۰۰۰۰۲

تقدیم به:

مادر عزیزم که مهرش خورشید زندگی من است.

سپاسگذاری:

با توجه به فرمایش پیامبر اکرم (ص) «من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق» بر خود لازم می دانم از حمایت بی دریغ و راهنمایی های ارزشمند اساتید محترم جناب آقای دکتر محسن رحمتی و دکتر جهانبخش ثواقب در راستای انجام این پژوهش کمال تشکر و سپاسگذاری را دارم.

چکیده:

بررسی تحولات سیاسی و اجتماعی خراسان در دوره فتحعلی شاه قاجار موضوع اصلی این رساله است. خراسان به عنوان شرقی ترین ایالت ایران همواره نقش مهمی در تاریخ سیاسی کشور داشته، این منطقه قبل از غلبه قاجاریه تحت حاکمیت جانشینان نادر بود. تا این زمان به صورت یک حکومت محلی در این منطقه حکومت می کردند. شاهرخ افشار تا سال ۲۱۰ ه ق بر خراسان حکومت کرد. در همان سال به دست آقا محمد خان از حکومت برکنار شد. با قتل نادر میرزا پسر شاهرخ، در سال ۲۱۸ ه ق به دست فتحعلی شاه قاجار، بخش اعظم خراسان به دست قاجاریان افتاد. ولی حمله روسیه به قفقاز، تمایل سران ایالت و خوانین محلی خراسان به خود مختاری، تاخت و تازهای ایلات ازبک، خود سری افغانه، به حکومت فتحعلی شاه اجازه نداد سلطه ای دولت مرکزی را در این منطقه تحکیم نبخشد.

این رساله از یک چکیده و پنج فصل و یک نتیجه شکل گرفته است. در بیان هدف و ضرورت موضوع رساله می توان گفت اگر چه خراسان امروز تنها قطعه ای کوچک از سرزمین خراسان بزرگ و متعلق به ایران است. و بقیه ی آن در دیگر کشورهای آسیای میانه و افغانستان قرار گرفته است. اما یافتن و جوه تاریخی، محلی، سیاسی، فرهنگی، و قومی این ناحیه بزرگ، علاوه بر آن که گوشه ای کوچک از تاریخ گذشته ایران را روشن می سازد.

می توان در بسط مناسبات و پیوندهای دوستی میان ملت های منطقه نیز موثر باشد. تحقیقاتی که تا کنون از سوی پژوهشگران درباره خراسان در دوره قاجاریه صورت گرفته است، بسیار ناچیز و محدود به موضوعات خاصی می گردد و از حد کلی گویی بالاتر نرفته است.

مجموع این عوامل، مرارت مولف را بررسی تحولات خراسان از میان منابع - که بعضاً ضد و نقیض هستند و به شیوه تاریخ نگاری محلی نگارش نیافته اند - دو چندان می ساخت.

واژگان کلیدی: خراسان، افشاریه، قاجاریه، فتحعلی شاه، والیان خراسان، ازبکان، درانیان

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات تحقیق

۱-۱ بیان مساله

۲-۱ سوالات تحقیق

۳-۱ فرضیات تحقیق

۴-۱ پیشینه موضوع و سوابق مربوط

۵-۱ ضرورت و اهداف تحقیق

۶-۱ روش تحقیق

۷-۱ روش و ابزار گردآوری اطلاعات

۸-۱ سازماندهی پژوهش

۹-۱ معرفی منابع

فصل دوم: جغرافیای طبیعی و سیاسی خراسان

مقدمه

۱-۲ جغرافیای طبیعی خراسان

۲-۲ جغرافیای سیاسی خراسان

فصل سوم: بررسی اوضاع سیاسی خراسان در دوره جانشینان نادر

مقدمه

۳-۱ عادل شاه

۳-۱-۱ شورش در خراسان به دنبال مرگ نادر

۳-۲ دوره اول حاکمیت شاهرخ در خراسان

۳-۳ شاه سلیمان

۳-۴ دوره دوم حاکمیت شاهرخ در خراسان

۳-۵ افغانها و خراسان

۳-۶ لشکرکشی آقا محمدخان به خراسان

۳-۷ لشکرکشی فتحعلی شاه به خراسان

فصل چهارم: بررسی اوضاع سیاسی خراسان در دوره فتحعلی شاه

مقدمه

۴-۱ درگیری والیان خراسان با امیر نشین بخارا

۴-۲ درگیری والیان خراسان با خوانین خراسان

۵-۳ درگیری والیان خراسان با اوزبکان خیوه و ترکمانان

۴-۴ درگیری والیان خراسان با خاندان درانی

فصل پنجم: ساختار اجتماعی و فرهنگی خراسان

مقدمه

۵-۱ جمعیت خراسان

۵-۲ قشرهای دولتی

۳-۵ قشرهای غیردولتی

۴-۵ نیروی نظامی خراسان در دوره فتحعلی شاه

۵-۵ نقش علما و سادات در جامعه

۶-۵ نقش دراویش صوفیان در جامعه

۷-۵ اقلیت های دینی

۸-۵ نقش زن در خانواده

۹-۵ نقش زن در جامعه

۱۰-۵ اعیاد، جشن، سوگواری

۱۱-۵ بهداشت عمومی

۱۲-۵ آداب و رسوم جامعه

نتیجه

منابع و مأخذ

ضمائم

فصل اول :

کلیات تحقیق

۱-۱) بیان مساله :

سده سیزدهم هجری به جهت روی کار آمدن قاجاریان و آغاز تلاشهای سیاسی انگلیس در ایران اهمیت ویژه ای دارد. خراسان به عنوان شرقی ترین ایالت ایران همواره نقش مهمی در تاریخ و تحولات سیاسی کشور داشته و به ویژه از دوران حکومت قاجارها تحولات سیاسی اجتماعی بزرگی را سپری کرده است، این منطقه قبل از غلبه قاجاریه تحت حاکمیت جانشینان نادر بود که تا این زمان به صورت یک حکومت محلی در این منطقه حکومت می کردند. شاهرخ افشار تا سال ۱۲۱۰ ه.ق بر خراسان حکومت کرده و در همان سال به دست آقا محمد خان قاجار از حکومت برکنار شد و در گذشت.

با قتل نادر میرزا، پسر شاهرخ شاه، آخرین بازمانده افشاری در سال ۱۲۱۸ ه.ق به دست فتحعلی شاه قاجار، بخش اعظم خراسان، به دست قاجاریان افتاد حمله روسیه به قفقاز و آغاز جنگ های طولانی مدت بین ایران و روس، تمایل سران ایالت و خوانین و روسای محلی خراسان به خود مختاری و عدم اطاعت محض آنها از حکومت مرکزی، تاخت و تازهای ایلات ازبک و ترکمن، ناآرامی ها و خود سری های افغانه و همچنین آغاز رقابت های استعماری دول استعمارگر اروپایی در این منطقه به سبب مجاورت آن با هند به حکومت قاجار اجازه و فرصت نداد تا سلطه خود را بر این منطقه تحکیم بخشد. ضعف حاکمیت حکومت مرکزی در خراسان به هرج و مرج های سیاسی، کاهش و جابجایی جمعیت، نا امنی اجتماعی، کساد اقتصادی و تجاری و از رونق افتادن کشاورزی منجر گردید. در این تحقیق با رویکردی توصیفی - تحلیلی به بررسی در خصوص چگونگی اوضاع سیاسی اجتماعی خراسان در این دوره و تبیین عوامل موثر بر این اوضاع پرداخته می شود.

۱-۲) سوالات تحقیق: (شامل سوال اصلی و سوالات فرعی)

سوال اصلی :

۱- اوضاع سیاسی اجتماعی خراسان در دوره زمامداری فتحعلی شاه متأثر از چه عواملی بود؟

سوالات فرعی :

۱- مهم ترین عوامل لشکر کشی فتحعلی شاه به خراسان و ضمیمه کردن دوباره آن با قلمرو حکومت مرکزی ایران چه بود؟

۲- اهمیت خراسان در دوره فتحعلی شاه متأثر از چه عواملی بوده است؟

۱-۳) فرضیات تحقیق: (فرضیه اصلی و فرضیات فرعی)

فرضیه اصلی :

۱- اوضاع سیاسی- اجتماعی خراسان در ابتدای حکومت فتحعلی شاه تحت تاثیر کشمکش های سیاسی و نظامی نوادگان نادر شاه افشار و توسعه طلبی قدرت های استعماری، استقلال طلبی خوانین محلی خراسان، دوره ای از هرج و مرج و آشفتگی را تجربه می کرد.

فرضیات فرعی :

۱- طغیان و سرکشی نادر میرزا و ضعف و فتور دیگر نوادگان نادرشاه افشار و بهره برداری زمان شاه پادشاه افغانستان، از آشفتگی اوضاع خراسان و تلاش برای الحاق این منطقه سوق الجیشی به خاک افغانستان، فتحعلی شاه را بر آن داشت تا به عنوان وارث دولت صفوی نسبت به حفظ و انضمام خراسان به حکومت مرکزی اقدام نماید.

۲- موقعیت و جایگاه خراسان به عنوان پهناورترین ایالت در ایران به لحاظ کشاورزی، و تجاری، و همچنین وجود حرم امام رضا (ع) در این شهر، از جمله عوامل اهمیت خراسان در دوره فتحعلی شاه به شمار می رود.

۱-۴) پیشینه موضوع و سوابق مربوط :

پژوهش های متعددی در مورد تاریخ سیاسی - اجتماعی ایران در عصر قاجار نوشته شده و هر یک به فراخور بحث در مورد اوضاع سیاسی اجتماعی خراسان در عهد فتحعلی شاه نیز مطالبی گفته اند که از این جمله می توان به آثار ذیل اشاره کرد .

۱- افشار آرا، محمد رضا، خراسان و حکمرانان، مشهد: انتشارات محقق، ۱۳۸۰

۲- شمیم، علی اصغر، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران: انتشارات مدبر، ۱۳۸۴

۳- نفیسی، سعید، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، تهران: انتشارات مطبوعات شرق، ۱۳۸۴

۴- محمود، محمود، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن ۱۹، تهران: انتشارات اقبال، ۱۳۳۶

۵- میرنیا، علی، وقایع خاوران ایران در دوره قاجار مشتمل بر زندگی نامه استانداران تهران: انتشارات پارسا، ۱۳۷۶

با این حال تا کنون پژوهشی با این عنوان و رویکرد نوشته نشده و این امر لزوم تحقیق در این موضوع را دوچندان کرده است .

۱-۵) ضرورت و اهداف تحقیق :

با توجه به بروز آشفتگی و هرج و مرج سیاسی خراسان در دوره حکمرانی فتحعلی شاه و سالهای قبل از آن، از یکسو با توجه به عدم انجام پژوهشی جامع در این زمینه جهت روشن شدن گوشه ای از تاریخ ایران به خصوص خراسان و از طرفی دیگر ناشناخته ماندن سرنوشت خاندان افشار در خراسان تا سقوط مشهد توسط قاجارها و ضرورت بررسی اوضاع خراسان در زمان جانشینان نادر از انگیزه های اصلی پرداختن نگارنده به این موضوع بوده است .

۱-۶) روش تحقیق:

روش تحقیق به صورت روش تحلیلی توصیفی خواهد بود در مرحله تحلیل داده ها از روش تبیین و تفسیر تاریخی بهره برداری می شود .

۷-۱) روش و ابزارگرد آوری اطلاعات :

در این پژوهش از روش کتابخانه ای برای گرد آوری اطلاعات و فیش برداری از منابع تاریخی و ارجاعات و ماخذ استفاده می شود .

۸-۱) سازماندهی پژوهش :

نظر به اهمیت فصل بندی مطالب در هر پژوهش ، این پژوهش نیز برای فهم دقیق و بهتر مطالب دارای یک فصل بندی مقدماتی و چهار فصل کلی تنظیم یافته است . در فصل مقدماتی بیان مساله ،سوالات و فرضیات ، ضرورت و اهداف و روش ابزار تحقیق گنجانده شده است .مهم ترین موضوعات مورد بررسی در پنج فصل کلی به صورت زیر است .

در فصل دوم به بررسی جغرافیای طبیعی و سیاسی خراسان پرداخته شده است . فصل سوم بررسی اوضاع سیاسی خراسان در زمان جانشینان نادر تا زمان سقوط دولت افشاریه توسط قاجار ها در سال ۱۲۱۸ ق مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل چهارم بررسی اوضاع سیاسی خراسان در دوره فتحعلی شاه مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل پنجم ساختار اجتماعی و فرهنگی خراسان مورد بررسی قرار گرفته است.

۹-۱) معرفی و بررسی منابع :

در دوره قاجار منابع تاریخی مهمی به نگارش درآمد که معاصر بودن و نزدیک بودن زمان این مورخین با موضوع این تحقیق مطالبی دسته اول و معتبری را در دسترس قرار می دهند و در نتیجه برای تهیه این پژوهش سعی زیادی شده که منابع مهم مورد مطالعه قرار می گیرد. در ذیل به ویژگی های تعدادی از آنها اشاره می شود.

اشرف التواریخ :

یکی از مهم ترین منابع این موضوع ، کتاب " اشرف التواریخ " نگاشته محمد تقی نوری است که متأسفانه در منابع دوره قاجار ، نامی از این نویسنده و اثر او وجود ندارد و چون مورخین و محققین معاصر نیز برای نگارش تاریخ دوره اول قاجار به این منبع مراجعه نکرده اند ، این اثر مهم ناشناخته مانده است . نوری ضمن معرفی خود در اشرف التواریخ می گوید که او از کودکی تا هنگام نگارش این تاریخ خدمتگذار

خانواده قاجار بوده است و به قول خودش: «پدر بر پدر، سگ پاسبان این اکناف و مقلد غلامی این خاندان با عزّ و شان می باشد»^۱

در سال ۱۲۱۸ ق که شاهزاده محمّد ولی میرزا از سوی فتحعلی شاه برای فتح مشهد ماموریت پیدا کرد، نوری نیز به همراه قشون کمکی شاه از تهران به سوی سمنان حرکت کرد و از آن جا در رکاب محمّد ولی میرزا به خراسان رفت و در این زمان بود که او از سوی شاهزاده مامور نگارش "اشرف التّواریخ" شد تا از ابتدای ولادت محمّد ولی میرزا تا آن زمان ها بنگارد، و وقایع زندگی شاهزادگان را نیز در آن بیاورد. این دستور محمّد ولی میرزا، به دلیل مشغله بسیار نوری، دو سال پس از فتح مشهد و حاکمیت محمد ولی میرزا بر آن به تاخیر افتاد اما پس از آن بر اساس یادداشت هایی که طی این دو سال فراهم آورده بود هر گاه فرصت می یافت در دل شب ها، گوشه ای از وقایع را به رشته تحریر در می آورد. وی در بیان انگیزه نگارش "اشرف التّواریخ" چنین می گوید: «غرض کاتب از تحریر و تسطیر این وقایع، اظهار خود نمایی و کمال نبوده، بلکه به طریق مسطور، امتثال امر شاهزاده موید منصور نمود»^۲

نگارش "اشرف التّواریخ" پایان نیافته بود که با سعایت چند تن از اطرافیان محمّد ولی میرزا، نوری از خدمت او معاف شد و به خدمت فتحعلی شاه آمد. نوری به دلیل عدم تمایل به وقایع هرات، حوادث سال ۱۲۲۲ ه ق را در کتاب خود نیاورده بود، اما چون فتحعلی شاه از این امر مطلع شد به وی ماموریت داد تا تاریخ خود را اتمام کند. نوری نیز بناچار وقایع آن سال ها را بدون داشتن یادداشت و صرفاً با تکیه بر محفوظات و خاطرات نگاشت.

"اشرف التّواریخ" چنان چه گفته شد، وقایع را از سال ۱۲۱۸ ه ق شروع می کند و تا سال ۱۲۳۱ ه ق ادامه می دهد. البته نوری به رویه تاریخ پیش از خود، در آغاز به ایل و تبار قاجارها، نسب شاهزاده محمّد ولی میرزا، چگونگی به قدرت رسیدن فتحعلی شاه و پس از آن به وقایع فتح خراسان و حاکمیت محمّد ولی میرزا در خراسان می پردازد.

نثر "اشرف التّواریخ" سنجیده و پخته است و اگر چه گاهی نویسنده از لغات و تشبیهات مبالغه آمیز نیز استفاده کرده است، اما سبک او مصنوع نیست.

^۱ - نوری محمد تقی، اشرف التّواریخ، تصحیح سوسن اصیلی، انتشارات میراث مکتوب، تهران؛ ۱۳۸۶، ص ۵۴

^۲ - همان، صفحه ۱۰

نوری چون دارای قریحه شاعری نیز بوده، گاهی تشبیهات زیبایی را در اثر خود آورده است، چنان که در بیان فقر مردم مشهد به هنگام محاصره مشهد توسط محمد ولی میرزا می نویسد: «همیشه خان شاهد بازاری بود ولیکن دست تمنای هیچ کس به آغوش مدام مراد آن محبوب پر آشوب نمی رسید و به اشتیاق و وصال نگار گندم گون همواره از تنگدستی، جای درهم و دینار اشک حسرت از دیده می ریختند»^۳ "اشرف التواریخ" نوری متأثر از جایگاه خاص سیاسی، اجتماعی مولف آن است که در دستگاه محمد ولی میرزا بوده است و به همین دلیل نگارنده در جای جای کتاب به طرفداری و تملق گویی از قاجارها پرداخته است.

او همچنین از مخدوش کردن چهره مخالفان فتحعلی شاه ابایی ندارد، چنان که از جعفر بیات که جزو مخالفین اصلی فتحعلی شاه در خراسان بوده، چهره راهزنی را می سازد که مردم و زوآر را غارت میکرده است. یا ممش خان کرد یا زعفرانلو را که از دیگر مخالفین شاه بود، میخواره ای معرفی کرده است که بیشتر اوقات خود را به شرب مدام و سکر دوام صرف می کرده است.^۴

با این وجود باید گفت ارزش کتاب بسیار بیشتر از نقص های آن است، چرا که خود نوری جزو محاصرین و دست اندرکاران فتح خراسان و پایان حاکمیت افشاریه بوده است. و اطلاعات ارزشمندی که او در این خصوص به ما می دهد، در هیچ یک از تواریخ بعدی نمی توان یافت.

مجمل التواریخ: اثر ابوالحسن بن محمد گلستانه از سادات اصفهان است. که در برخی منابع به علت نام گلستانه، وی را از اهالی گلستانه کرمانشاهان می دانند. خاندان گلستانه از بزرگان اصفهان بودند. که مدتها در خدمت خاندان صفویه، افشاریه، و زندیه بوده اند. ابوالحسن گلستانه مانند سایر مورخان معاصر این عصر، بیشتر به مسائل سیاسی، و نظامی و جنگهای داخلی توجه داشته است. تا به مسائل اقتصادی اجتماعی توده مردم، هر چند می توان از لا به لای همین حوادث سیاسی و نظامی و نابسامانی های داخلی، وضعیت طبقات اجتماعی، روابط آنها با یکدیگر، مسائل اخلاقی و فکری جامعه، جابه جایی اقوام و طوایف مختلف خراسان، و مسائلی را از این دست بررسی کرد. در مجموع این کتاب یکی از منابع مهم و قابل اعتماد در بررسی تاریخ سیاسی و اجتماعی خراسان در دوره مذکور می باشد.

---

۳ - نوری، پیشین، ص ۱۴

۴ - همان، ص ۱۳۹

تاریخ محمدی: به قلم ابوالفتح خان محمد تقی ساروی است. وی از اهالی مازندران و از شاگردان میرزا مهدی خان استرآبادی بوده، که در دربار فتحعلی شاه قاجار سمت دبیری داشت و به دستور او مامور به نگارش این کتاب شده است. این اثر در شمار آثار تاریخی برجسته دوره قاجار، حاوی اطلاعات بکر و تازه ای از هیجده سال آخر حکومت زندیه و چگونگی استقرار سلطنت قاجاریه به دست آقا محمد خان است. مولف پس از شرح مفصلی از اصل و نسب طایفه قاجار، به زندگینامه فتحعلی خان و دو پسرش محمد حسن خان و حسینقلی خان و همچنین دوران اسارت آقا محمد خان در شیراز تا ال ۱۱۹۳ ه. ق که سال درگذشت کریم خان زند است پرداخته است.

سپس بر اساس توالی سالها، وقایع و رویدادهای حیات سیاسی آقا محمد خان، بالطبع در مورد لشکرکشی آقا محمد خان به سوی خراسان و اسارت شاهرخ افشار و درگیری او در خراسان نیز پرداخته است. تا کشته شدن در سال ۱۲۱۱ ه. ق و حمل جنازه ی او در رمضان سال ۱۲۱۲ ه. ق به نجف اشرف را با تمام جزئیات تشریح می کند. همچنین جلوس فتحعلی شاه به تخت سلطنت ایران را به صورت ذیل در خاتمه کتاب آورده است. گرچه اطلاعات ساروی درباره فتحعلی شاه و اوضاع خراسان، و درگیری او در خراسان مختصر است. نثر کتاب پیچیده و سرشار از استعارات، تشبیهات و کنایات متداول آن دوره می باشد. از جمله نقاط مثبت این تالیف ارائه تصویری واضح از آداب و رسوم زمانه، نحوه زندگی مردم، نحوه تسلیم سرداران یاغی و شکست خورده در برابر آقا محمد خان و ذکر اطلاعات جغرافیایی مناطقی که نامی از آنها در کتاب برده شده است می باشد. نگاه جانبدارانه مولف نسبت به خاندان قاجار و استفاده وی از تعبیر و واژگان نامناسب برای دشمنان ممدوح خویش (آقا محمد خان) را میتوان از نقاط ضعف این تالیف بر شمرد.

تاریخ ذوالقرنین: اثر میرزا فضل الله شریفی متخلص به خاوری (۱۲۶۶-۱۱۹۰ ه. ق) است. وی از منشیان فتحعلی شاه بود که به واسطه صدراعظم، میرزا محمد شفیع مازندارنی در سلک اعضای دیوانی در آمد. تالیف خاوری مشتمل بر دو جلد است که مولف آن را به روش سالنامه نگاشته وقایع هر سال را برشمرده است. جلد اول با عنوان «نامه خاقان» مشتمل بر رویدادها و حوادث سالهای ۱۲۱۲ تا ۱۲۴۲ ه. ق می باشد. جلد دوم با عنوان «رساله صاحبقرانی» ادامه حوادث را تا سال ۱۲۵۰ ه. ق بعلاوه بخشی از سلطنت محمد شاه و خاتمه ای از صفات و خصوصیات فتحعلی شاه، تعداد فرزندان، و همسران و شرحی از حال برادران، اعمام بنی اعمام وی را شامل می شود. اطلاعات خاوری درباره فتحعلی شاه و اوضاع خراسان در این دوره مفصل است.

ناسخ التواریخ: تالیفی سه جلدی مشتمل بر رویدادها و حوادث تاریخ قاجاریه از آغاز تا سال ۱۲۷۴ هـ ق به قلم میرزا محمد تقی خان کاشانی ملقب به لسان الملک سپهر است. از شاعران و مورخان دربار قاجار بوده که در دوره فتحعلی شاه به دیوان راه یافت. در زمان محمد شاه مداح خاص و مستوفی دیوان گردید و در همان زمان مامور نگارش کتاب ناسخ التواریخ شد. سپهر در عهد ناصری و در سال ۱۲۷۹ هـ ق وفات یافت. ناسخ التواریخ از آثار برجسته دوره قاجار و داری نثری شیوا و سلیس است. مولف ضمن گزارش وقایع دوره قاجار در مواردی و به مقتضای حال به رویدادهای خراسان پرداخته است.

فصل دوم :

جغرافیای طبیعی و سیاسی خراسان

مقدمه :

جغرافیای سیاسی (Political Geography) که جزئی از جغرافیای انسانی است. به مطالعه نواحی مستقل سیاسی، منطقه ای مسکون می پردازد که با مرزهای سیاسی محدود و در پرتو داشتن یک سیستم حکومتی از وحدت سیاسی خاصی برخوردار باشد^۵ جغرافیای سیاسی و ژئوپلتیک صرف نظر از تعاریف متعارف هر یک دو مبحث مکمل از یک موضوع علمی است و به مطالعه نقش آفرینی قدرت سیاسی در محیط جغرافیا می پردازد.^۶

اهمیت و کاربرد علم جغرافیای سیاسی برای هر کشور این امکان را مهیا می سازد. که توانمندی های سیاسی، اقتصادی، استراتژیک و استعداد های طبیعی و محیطی خود را از ژرفای موقعیت و زمینه های جغرافیای موجود بازشناخته و آن را در عمل به قدرت تبدیل نماید. و از آن در راستای منافع و توسعه ملی سود جسته و در مقابل تهدیدات احتمالی خارجی در آینده دست به نقش آفرینی بزند رابطه جغرافیا و قدرت سیاسی ملل از سابقه طولانی (حدود هزار سال پیش از زمان یونان قدیم) برخوردار است. ولی جغرافیای سیاسی به صورت رشته ای مجزا و بدان گونه که امروز مورد بررسی قرار می گیرد. در حقیقت علمی است جدید و شروع آن را باید از اواخر قرن نوزدهم دانست و مفاهیم آن در مقایسه با گذشته دستخوش پیچیدگی و تغییرات فراوانی شده است.^۷ امروزه حوزه علم جغرافیای سیاسی مفاهیمی چون محیط، موقعیت ها و وسعت مرز های زمینی و دریایی، تقسیم بندی ایالات، مذاهب، نژادها، روابط بین المللی، حفاظ هوایی و دریایی می باشند. که موثر در حیات سیاسی و اجتماعی کشور محسوب می گردند. و در بررسی های ژئوپلتیک، ضمن مطالعه هر یک از این عناصر، تغییرات و تأثیرات هر یک در تحول محیط مورد ارزیابی قرار می گردد^۸ بدین ترتیب جغرافیای سیاسی علمی گسترده و در مقایسه با دوران باستان و قرون وسطی و پیچیده است. شاید بتوان گفت که دشوارترین قسمت رساله مبحث مربوط به فصل بررسی جغرافیای سیاسی خراسان بوده است. دلیل اول این که مطالب این علم تازه و بسیار پیچیده است و آثار و تالیفات موجود محدود و انگشت شمار است. و طبعاً این امر نگارنده را با فقر منابع در این

^۵ - میرحیدر دره، اصول مبانی جغرافیای سیاسی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۷، ص ۱

^۶ - حافظ نیا محمدرضا، جغرافیای سیاسی ایران، ص ۲

^۷ - میرحیدر، پیشین، ص ۹-۱۰

^۸ - مجتهدزاده پیروز، ژئوپولیتیک و واقعیت های ایرانی، نشر نی، تهران: ۱۳۷۲، ص ۲۵